

בענין חידוש מצות התכלת

לאחר קריאת מאמרו של הרב יעקב אפשטיין נ"י בנושא התכלת שפורסם בגיליון טבת תשנ"ז, הסתבר לי שדבריי, אשר הוא מתייחס אליהם במאמרו, לא הובנו כהוגן. ע"כ חשבתי לנכון שיש להסביר את הדברים שוב בתמציתיות. ניתן לחלק את כל דרכי זיהוי התכלת המקורית לשלשה סוגים: א. זיהוי החלזון. ב. זיהוי התעשיה. ג. זיהוי לשוני.

א. זיהוי החלזון

בכל זיהוי עפ"י סימנים צריך שימולאו מספר תנאים:
א. קבוצת המועמדים לזיהוי צריכה להיות שלמה.
ב. יש לבדוק את כל המועמדים על פי הסימנים המזהים ולבחור מתוכם את המתאימים.
לדוגמה: בבואנו לזהות בחור מסוים מתוך מוסד כלשהו עפ"י תיאור שקבלנו (ואין לנו ידיעה שהוא בלעדי לאותו בחור), עלינו לוודא שלפנינו כל הבחורים, להתאים את התיאור לכל אחד ואחד, ואחרי שרק אחד מתוכם מתאים לתיאור, נוכל לקבוע בוודאות שזהו הבחור המבוקש.
כמו כן, התיאור המבוקש צריך להיות חד משמעי ואינו ניתן לשינויים. לדוגמה: "רזה" או "שמן" אינם סימנים קבילים, כי הם יחסיים ועשויים להשתנות. יש לציין שכללים אלה מחייבים כל מזהה על פי סימנים (שלא הוכחה בלעדיותם), בין אם הם מודעים לכך בין אם לא.
בדרך זו הלך האדמו"ר מרדזין זצ"ל, דרך שהובילה אותו לזיהוי "דיונון הרוקחים" כחלזון התכלת.
אך דרכו זו לוקה בחסר, כי לא מולאו בה כל התנאים האמורים לעיל. לא היתה לפניו רשימה שלמה של בעלי חיים של הים התיכון (באותם הימים גם לא ניתן היה להשיגה), וממילא לא נעשתה על ידו סקירת כל המועמדים לזיהוי. כמעט כל י"א הסימנים שהעלה האדמו"ר מן המקורות מצויים גם אצל בעלי חיים אחרים ואינם מיוחדים ל"דיונון הרוקחים". כמו כן, הרבה מהם אינם חד משמעיים. לדוגמה: הסימן השישי "שלחלזון יש פתילים הדומים ליתדות כפופות" הבנוי על המשנה במס' כלים (פי"ב, מ"א) "שלשלת שקשר חלזון בראשה טמאה", איננו חד משמעי, כי אין אנו יודעים בדיוק על שם מה נקרא החפץ הזה, המחובר לשלשלת, בשם חלזון, ונאמרו בזה פירושים שונים. כמו כן, גם אם נקבל שמדובר בפתילים, הרי הם מצויים אצל בעלי חיים אחרים, כאמור לעיל.
הרב אפשטיין לא שם לב, שדרכו של האדמו"ר מרדזין הינה גם דרך ה"אלימניציה" (החסרה ודילוג), וכן היא גם דרכו של הרב הרצוג זצ"ל, כמו שנראה לקמן, וכן היא דרך כל מי שרוצה לזהות חלזון על פי סימניו, גם אם אינו מציין זאת או אינו מודע לכך. ואני, במאמרי, אינני אלא מגדיר את עקרונותיה, ומנסה לשפר דרך זיהוי זו, בכך שבדקתי האם בידינו רשימה מלאה של בעלי חיים הים התיכון מזמנם של חז"ל, ובכך שניסיתי להסתמך על סימנים ודאיים וחד משמעיים בלבד. דרך

זו, המשופרת, מביאה אותנו לזיהוי ה"ארגמון" כחלזון התכלת.
הקריטריונים בהם נקטתי הם: א. החלזון הוא בעל חיים. ב. הוא מצוי ביים התיכון.
ג. הוא בעל נרתיק. ד. מצוי מסוג ביבשה. ה. אפשר להשתמש בו לצביעה.
הרב אפשטיין ייחס לי, בטעות, סימן אחר - "שאינו חלזון של הרים" והקשה
עליו מרש"י (מגילה ו, א ועוד). בנוסף לכך, אין זו נכונה להקשות מפירוש אחד
בסוגיה, כאשר ידוע פירוש אחר (פירושו של יד רמ"ה לסנהדרין צא, א) המתאים
לקריטריון זה. (הערה זו נכונה לכמה מקומות במאמרו של הרב אפשטיין). כמו כן
הוחסר על ידו הסימן האחרון החשוב מכל.
הסימנים השלישי והרביעי מבטאים את המוסכם על כל הבלשנים שהמילה
"חלזון" משמעותה - שבלול בעל קונכיה סלילית. דבר זה היה ברור לראשונים, שאף
דיברו על צורה חלזונית, כלומר ספירלית (אור ה' לר"ח קרשקש א, יג). וכן הוא פירוש
המילה חלזון בשפה הערבית עד היום. ערעורו של הרב אפשטיין על מוסכמה זו תמוה.
הטבעת הנקראת "חלזון", המצויירת בכתבי היד של ספר הערוך, מתפתלת
בפיתול ספירלי, ובהחלט דומה בזה לקונכית החלזון.
הקביעה שיש בידנו רשימה מלאה של בעלי החיים אשר היו מצויים ביים התיכון
גם בזמן חז"ל, נראית לי בהחלט סבירה ביותר, ואינני מבין מה יש לערער על כך.

ב. זיהוי התעשיה

בדרך זיהוי זו מדלגים על בעית זיהוי החלזון, עם כל התסבוכת הכרוכה בכך,
וניגשים ישר לזיהוי תעשיית התכלת. ההנחה האחת והיחידה העומדת ביסוד דרך
זיהוי היא שהתכלת היתה אחת מחומרי היוקרה של העולם העתיק ופירסומה היה
רב. דבר זה עולה בבירור ממקורות חז"ל (עיין מנחות מג, ב "גדול עונשו של לבן
וכו", האגדות על קורח בסנהדרין קי, א ובמדרש משלי פ' יא, ספרי פ' וזאת הברכה
ס' שנד, הערוך ערך תכלת, רש"י שבת כו, א ד"ה וליוגבים, פ' הרמב"ן לתורה פ'ר'
תצוה כח, ב). אם כך הוא הדבר, הרי שלא יתכן שלא תוזכר תעשיה זו בספרות הענפה
של העת העתיקה, שהרחיבה את הדיבור על ההואי של העת ההיא. והנה, מקורות
אלה מדברים על תעשיית צבע אחת בלבד, המשתמשת בבעל-חיים ימי, והיא התעשיה
הקשורה ב"ארגמון". יצוין, שגם בממצאים הארכאולוגיים אין מוצאים אלא שרידי
תעשיה זו בלבד. המסקנה מכל זה, שה"ארגמון" הוא המקור לתכלת.
הרב יצחק אייזיק הרצוג התחבט בין שתי דרכי זיהוי אלו, כי הן נראו לו סותרות
זו את זו. הראשונה, כלומר זיהוי החלזון, הביאתו לזיהוי ה"ינתנה", והשניה, כלומר
זיהוי התעשיה, לזיהוי ה"ארגמון". אחר שהראנו, שאדרבה, הן מסכימות זו לזו, אין
מקום עוד להתלבטויות.

גם האדמו"ר מרדזין היה בטוח, שהתכלת היתה בשימוש אצל קיסרי רומא
ומתוארת בספריהם, כמבואר למעין בספריו, אלא שחשב שה"דיונון" הוא המקור
לצבע המהולל. עתה, שהוברר מעל לכל ספק שה"דיונון" לא היה בשימוש אצלם כלל,
וה"ארגמון" הוא המקור לתעשיית הצבע המלכותי, יש להניח שלו חי האדמו"ר מרדזין
בדורנו, היה סומך בשתי ידיו על ה"ארגמון".

ג. זיהוי לשוני

הראבי"ה בפירושו למסכת ברכות מביא ירושלמי, אשר מזהה את התכלת עם
ה"פורפורה". "פורפורה" היא מילה יונית, שעברה גם לשפות אחרות. (כמדומה,
שהראשון שהביא את הראבי"ה הוא הרב בצלאל נאור במאמרו על התכלת, ולא הוזכר
קודם לכן). ל"פורפורה" כמה מובנים: א. שמו של חלזון ה"ארגמון". ב. שם של
הצבעים (בגוונים שונים) שמפיקים מחלזון זה. ג. מונח ללבוש מלכותי (במדרשים),
בגלל הנוהג לצבוע לבוש זה בצבעים המופקים מחלזון ה"פורפורה".

אחרי שזכינו להשרדות קטע חשוב זה מן הירושלמי, הא לך ראייה נוספת, המצטרפת לראיות הקודמות, לזיהוי ה"ארגמון" כמקור התכלת.

הרב אפשטיין מפקפק בראייה זו בטענה שלא מצאנו קטע זה בירושלמי שלנו, ולא מצאנו אחרים המביאים קטע זה. אך אינני מבין מה הבעיה בכך. יש עשרות קטעים המובאים בראבי"ה ובראשונים אחרים שלא נמצאים בירושלמי שלנו. מדוע מה שהיה טוב לגדול הראשונים הראבי"ה, שהרי הביאם וסמך עליהם, לא טוב לנו? וגם אינני מבין מדוע יש צורך, כפי שטוען הרב אפשטיין, שבכל מקום שתוזכר התכלת, היא תזוהה כ"פורפורה". וכי חז"ל צריכים לתרגם את המילה העברית "תכלת", המובנת לכל, למילה היוונית "פורפורה"?! רק במקרה של הקטע בראבי"ה, שנזקק להבחנה דקה בין הגוונים, תורגמו תכלת וכתתי למילים יווניות המתארות במדויק את שני הגוונים הקרובים זה לזה. גם קביעתו שה"פורפורה" היא ארגמן דווקא, איננה ניצלת מקושיותיו הוא עצמו, ואינני מבין את עדיפותה.

כהמשך לדברי הראבי"ה, יש להביא את דברי ר' בנימין מוספיא ממגורשי ספרד, אשר כותב במוסף הערוך שלו שעל הערוך (ערך פורפורה) "פורפורה - פי' בל"י ורומי בגד תכלת". אומנם אין הוא מביא ראיות לדבריו, כפי שמבקש הרב אפשטיין. אך על דברים כגון זה אין מבקשים ראיות, שהרי מדובר כאן בזיהוי מקובל ומוסכם שהיה להם באותו זמן, בדיוק כמו שאין אנו מערערים על מאות ואלפי זיהויים שהיו מקובלים אצל הראשונים, ומהם הם השתלשלו אלינו. גם גדול הפוסקים בעל חוות יאיר כותב בבטחה בספרו מקור חיים (או"ח ח"א עמ' צט) שהתכלת היא "פורפורה". סוף דבר: אין מניחים את מה שהיה פשוט לראשונים מפני ספקות מופרזות ולא מבוססות, ההופכות קיום מצוה שלמה לאיזה שהוא "מעשה חסידות" בלתי מחייב.